

Bezitsverwerving door de abdij van Averbode in de middeleeuwen¹⁾

Wie zich vandaag de dag voor de taak zet om het goederenbezit van de abdij van Averbode in de middeleeuwen uit te tekenen, ziet zich geplaatst voor een moeilijke opgave. Hoe kan immers de geschiedenis van de Averbodense bezitsverwerving geschreven worden, als nog maar een fractie van de Averbodense oorkonden is uitgegeven — en steeds dezelfde — en een groot desideratum als het uitgeven van het cartularium van Averbode almaar op zich laat wachten? Dit gezegd zijnd, zullen wij ons hier beperken tot hetgeen de literatuur oplevert en wat ik na archief-onderzoek daaraan kon toevoegen. Voor wat de periode tot 1200 betreft beschikken wij gelukkig over de licentiaatsverhandeling van H. Janssens, voor de periode erna raadpleegden wij met name de publicatie van M. Koyen en afschriften van de Averbodense oorkonden in een 'cartularium' van de abdij op het Algemeen Rijksarchief van Brussel²⁾.

Er bestaat een gecompliceerde verhouding tussen de spiritualiteit van de norbertijner abdijen enerzijds en de goederenverwerving en -uitbating anderzijds. Het economische gedrag van kloosters werd zowel door factoren van binnen de orde bepaald als door de sociaal-economische verhoudingen in de middeleeuwse wereld.

¹⁾ Afkortingen:

AAA = Archief Abdij van Averbode

ARAB = Algemeen Rijksarchief Brussel, Kerkelijke Archieven Brabant.
Toegang: A. D'Hoop: *Inventaire général des archives ecclesiastiques du Brabant. Tome 3: Abbayes*, Brussel 1922.

²⁾ ARAB, inv. nr. 4947. Dit is een verzamelband met afschriften uit de 17de en 18de eeuw van oorkonden van de abdij; M. Koyen: *Abbaye d'Averbode*, in: U. Berlière (ed.): *Monasticon Belge. Tome 4, 3me volume: Province de Brabant*, 621-676. Luik 1969; H. Janssens: *De premonstratenzer abdij van Averbode, ontstaan en vroegste ontwikkeling (1134-1190)*. Leuven 1988 (onuitgegeven licentiaatsthesis Katholieke Universiteit Leuven); een bewerking van hoofdstuk 1 hieruit is gepubliceerd in *Analecta Praemonstratensia* 66 (1990) 5-47: 'De stichtingsoorkonden van de abdij van Averbode (1133-1139), gevolgd door enkele verdachte oorkonden uit de twaalfde eeuw'.

Deze bijdrage is een bewerking van hoofdstuk 5 uit mijn doctoraalscriptie, verdedigd aan de Universiteit van Amsterdam, *Sterksel 1197-1653. Een domein van de abdij van Averbode in de volle en late middeleeuwen*. Amsterdam 1994³⁾.

Over de rol van de abdij van Averbode in de Noordbrabantse Kempen is vrijwel niets geschreven buiten het *Kempenproject* 3³). Dit is vreemd omdat de belangrijke rol van Averbode als ‘ontginner van de Kempen’ wel vaak geroemd is, zonder echter gebaseerd te zijn op bronnenonderzoek. Dit beeld van de abdij van Averbode, dat de laatste tijd aan het wankelen is gebracht, is verspreid door A. Heylen: “...immers als in dit tyd-perk, door de Goddelyke schikkinge, aldaer in de slegte bosschen, zandige heyde en vuyle moeragtige gronden zyn gestigt geweest de kloosters Averbode, Tongerlo en Postel, zoo hebben aenstonds de religieusen der zelve, met allen iver en neerstigheyd die woeste, slegte en verlaete plaetsen hunner stigtinge en de andere, aen hun gegeven, opgedragen oft anderzints door hun verkreegen, gepoogt te brengen tot beteren staet. Zy ontzagen nog moyte, nog arbeyd, maer bragten alengskens het een naer het ander onder hak of byl, schup of ploeg en bekeerden dus door eenen geduerigen arbeyd, gestaedigen iver en gelukkige ondervindinge ontallyke zandige heyden in bosschen, moerassen in vyvers, vroenten in bempden, slegte bosschen en schommen in schoone wouten of akkers”. Dit is hem nadien talloze malen nagezegd⁴).

1. De Abdij-administratie⁵)

Als het oudste rekeningenboek van de abdij geldt dat van abt Arnold van Tuldel, dat loopt vanaf 1370⁶). Ook het oudste cijnsregister begint in 1370⁷). Daarnaast zijn er nog twee andere rekeningenboeken van vóór

³) A. Verhoeven en F. Theuws (red.): *Het Kempenproject 3. De middeleeuwen centraal*. Waalre 1989.

⁴) Recent nog door Theuws/Verhoeven (noot 2) 198. A. Heylen: *Historische verhandeling over de voornaemste opkomste en voordgang der landbouwkonst in de Kempen, bewyzende het nut en profyt daerdoor toegebracht aen den Staet, door de abdyen en kloosters der gemelde landstreek*. 's-Hertogenbosch 1789, 4-5. Recent onderzoek ziet de norbertijnen daarentegen niet langer als noeste ontginners. G. Despy: *Les richesses de la terre: Cîteaux et Prémontré devant l'économie de profit aux XIIe et XIIIe siècles*, in: *Problèmes d'histoire du Christianisme* 5 (1974-1975), 58-80; Idem: *L'exploitation des curtes en Brabant du IXe siècle aux environs de 1300*, in: W. Janssen en D. Lohrmann (ed.): *Villa-curtis-grangia. Landwirtschaft zwischen Loire und Rhein von der Römerzeit zum Hochmittelalter*. München 1983, 185-204.

⁵) Voor een uitvoerige analyse van de abdij-administratie verwijs ik naar mijn artikel ‘Het archief van de abdij van Averbode onder het Ancien Regime. Analyse van administratie en archivering’ in: *Nederlands Archiefblad* 98 (1994) 143-157.

⁶) ARAB, inv. nr. 5215 (1370-1390); AAA, I, reg. 32 (1379-1388); reg. 122; reg. 201.

⁷) ARAB, inv. nr. 5215 (1375).

1400 over⁸). Dit zijn de vroegste optekeningen. In het Algemeen Rijksarchief in Brussel ligt een inkomstenregister dat loopt vanaf 1361, maar dit bevat slechts oorkonden en rechtstitels van erfciijnzen⁹). Het vroegste pachtregister, met daarin kontrakten voor alle hoeven van de abdij, begint in 1375¹⁰). Afgezien van het opstellen van een primitief cartularium in 1221 heeft er pas omstreeks 1365 een grote ommezwaai in het beheer en de administratie van de abdijgoederen plaats gehad. Ik geloof daarom niet dat vóór 1370 registers zijn opgemaakt, die nadien verloren zijn gegaan.

Traditioneel wordt deze administratieve hervorming toegeschreven aan abt Arnold van Tuldel, maar deze trad eerst in 1368 aan, terwijl het voorgaande er op wijst dat deze ontwikkeling ten minste al onder zijn voorganger, abt Hendrik van Winksele (1360-1368), in gang is gezet. Daarmee was Averbode aan de late kant: een eeuw eerder was de abt van Sint-Truiden, Willem van Ryckel, hem al voorgegaan in de hervorming van de abdij-administratie. Het eerste wat Arnold van Tuldel na zijn aantreden deed, was het opstellen van een lijst van alle inkomstenbronnen van de abdij¹¹). Daarna heeft hij zijn naam als administrateur van de abdij definitief gevestigd door een groot cartularium te laten aanleggen in twee dikke, zware delen¹²). Dit cartularium is degelijk en systematisch van opzet. Bovendien schreef Arnold een voorwoord met daarin een verantwoording van zijn werk en een vermaning aan zijn opvolgers met het oog op hun persoonlijk gedrag en het moreel van het konvent. Tevens gaf hij een handleiding voor het nauwkeurig beheer van de abdij¹³). Zijn aanwijzingen gaan gedetailleerd in op de agrarische bedrijfsvoering van de abdij in die tijd. Van de kwart eeuw dat Arnold de prelatuur voerde, zijn ruim 150 oorkonden over¹⁴). Na Arnolds prelatuur begon een lange periode van (ekonomische) stagnatie, die eigenlijk pas onder abt Mathias Valentijns (1591-1635) ten einde kwam¹⁵).

⁸) AAA, I, reg. 32 (1379-1388) en reg. 33 (1396-1403).

⁹) ARAB, inv. nr. 5008: inkomsten te Bergeyk, Bladel, Hapert, Hogeloon, Nuenen, Oerle, Waalre, Wetten, Zonderwijk, 1361-1519. De archiefinventaris van D'Hoop geeft abusievelijk 1367 als beginterm.

¹⁰) ARAB, inv. nr. 5017.

¹¹) AAA, I, reg. 201 (1370): *Tabula censuum et reddituum Averbodiensium in hoc libro seu cartario anno XIII^oLXX^{mo}, tempore reverendi patris domini Arnoldi de Tuldel, abbatis huius monasterii Averbodiensis scripto contentorum.*

¹²) AAA, I, reg. 2 en 3 (1380): *Cartarius magnus.*

¹³) P.F. Lefèvre: Documents relatifs à la gestion d'Arnould de Tuldel, abbé d'Averbode de 1368 à 1394, in: *Analecta Praemonstratensia* 31 (1955) 305-314.

¹⁴) AAA, I, karters nrs. 950 tot 1087.

¹⁵) Koyen (noot 1) 648-665.

In Averbode bestond in theorie een onderscheid tussen de tafel van de abt en de tafel van het konvent. In de twaalfde eeuw was dit onderscheid, dat in de negende eeuw in West-Francië was ontstaan om konventen te beschermen tegen de commende-abten, gemeengoed geworden in de West-europese abdijen¹⁶). In Averbode was deze tweedeling echter niet van praktische betekenis. In de praktijk werd er namelijk geen onderscheid gemaakt tussen abtsgoederen en konventsgoederen. Maar de geschiedenis verklaart zodoende waarom schenkingen soms, bij wijze van konventie, aan 'abt en konvent' van Averbode werden gedaan. De administratie van de abdij van Averbode was, zoals gebruikelijk in premonstratenzer abdijen, een abtsadministratie. De abt kon geen grote transacties plegen zonder het konvent te raadplegen; dan waren de zegels van abt én konvent vereist.

2. De ontwikkeling van het goederenbezit van de abdij tot circa 1400

Het goederenbezit van Averbode is tot nog toe karig bestudeerd. Er zijn op dit moment nog slechts oppervlakkige studies gewijd aan de Averbodense domeinen van Wahanges, Sint-Jansberg, Lommel en Hechtel¹⁷). Bovendien is er een informatief, maar beperkt overzicht van T. Gerits over het goederenbezit van Averbode¹⁸). Een beknopt overzicht van de goederenaanwas der abdij tot 1400 heb ik opgenomen in bijlage 1, slechts gebaseerd op uitgegeven bronnen. De Averbodense inkomsten-

¹⁶) E. Lesne: *L'origine des menses dans le temporel des églises et des monastères de France au XIe siècle*. Parijs/Rijsel 1910.

¹⁷) J. Schayes: La ferme de Wahanges à l'Écluse, in: *Mededelingen van de Geschied- en oudheidkundige kring voor Leuven en omgeving* 7 (1967) 235-247; T.J. Gerits: Sint-Jansberg, van abdij tot kloosterhoeve, in: *Sint Jansberg* 6 (1964/65) nr. 3, 2-28; G. Mersch: Het kloosterdomein van de abdij van Averbode op St. Jansberg te Maaseik in de dertiende eeuw in het licht van cartografisch materiaal uit de 17de en 18de eeuw, in: *Limburg* 66 (1987) 113-120; V. Mennen: Toponymische kanttekeningen bij de twee abdijhoeven van Averbode te Lommel, in: *Naamkunde* 5 (1978) 170-190; E. Jacques: Bijdrage tot de geschiedenis van de parochie Hechtel, in: *Het oude Land van Loon* 16 (1961) 339-395 en 17 (1962) 33-101. Zie voor een overzicht voor de literatuur met betrekking tot het Averbodense bezit: N. Backmund: *Monasticon Praemonstratense*. Straubing 1952 en J. Breugelmans, M. De Kerpel en C. Merckaert: *De orde van Prémontré*. Dl. I: *Bibliografie* (1950-1986). Brussel 1987. (Inleiding tot de geschiedenis van het kloosterwezen in de Nederlanden A.II.1b; Archief- en Bibliotheekwezen in België, extranr. 30).

¹⁸) T.J. Gerits: Abdijen en landbouw, cisterciënzers en premonstratenzers in de zuidelijke Nederlanden, in: *Ons Heem* 27 (1973) 209-218; Idem: Figuratieve kaarten, een spiegel van de kloosterdomeinen, in: *Ons Heem* 27 (1973) 243-250; Idem: De hoeven van de Kempische Witherenabdijen, in: *Ons Heem* 27 (1973) 219-235.

registers maken een onderscheid tussen (allodiale) hoven of pachthoven, broeken, bossen, cijnzen (hoeven en weiden) en *ecclesiae*, kerkelijke rechten, waarmee soms patronaatsrechten en soms tienden worden bedoeld.

Als wij het goederenbezit van Averbode in de middeleeuwen willen bestuderen, moeten wij daarbij ook het bezit van het klooster Keizerbos betrekken. Na een eeuw een dubbelklooster te hebben gevormd, moesten de zusters van Averbode omstreeks 1230 verhuizen naar Keizerbos, waar de abdij na 1185 een uithof bezat in de parochie Neer, aan de Maas¹⁹). Formeel behoorde het bezit van Keizerbos tot Averbode en het vrouwenkonvent ontving van Averbode diverse bezittingen, die vermoedelijk reeds tevoren, bij de schenking aan Averbode, voor de vrouwen bestemd waren²⁰). Het oorkondenboek van Noord-Brabant noemt enige directe schenkingen aan dit vrouwenkonvent: het patronaatsrecht van Heeze en Leende en een erfcijns, geschonken door Katharina van Cranendonk²¹). Deze Katharina schonk het konvent ook nog haar huis in Keizerbos om te verkopen en uit de opbrengst een erfcijns te kopen; een kelkaureool en al haar vee (schapen, ossen, koeien en varkens) om eveneens verkocht te worden voor een erfcijns²²). Overigens waren de zusters van Averbode aanvankelijk net zo goed als de broeders in de uithoven van de abdij werkzaam²³). Volgens G. Despy hadden cisterciënserinnenkloosters minder grondbezit dan mannenkloosters van deze orde. Het bezit van de vrouwen was ook anders geaard: tienden, molens en dergelijke, waarvan de opbrengsten 'moeiteloos' afgewacht konden worden. Bovendien deden de vrouwen hun landbouwbedrijven gemakkelijker in pacht dan de mannen²⁴). De vrouwenkloosters waren dan ook contemplatiever ingesteld. Hetzelfde kan gezegd worden van de norbertinessenkloosters.

Er waren kort gezegd vier manieren waarop een abdij haar goederenbezit kon uitbreiden: door schenking, door legatering, door inbreng door een intredende broeder, zuster of convers en door aankoop. Verwerving

¹⁹) Janssens 1988 (noot 1) 38-41 verklaart deze oorkonde op formele gronden voor vals; mogelijk moet ze later worden gedateerd.

²⁰) AAA, II, nr. 29, Cartularium van Keizerbos: de kerken van Nunhem, Buggenum, Halen, Helden en Roggel.

²¹) H.P.H. Camps: *Oorkondenboek van Noord-Brabant tot 1312. I, De Meierij van 's-Hertogenbosch (met de heerlijkheid Gemert)*. 's-Gravenhage 1979, nrs. 413 (1285), 461 (1290), 484 (1292), 573 (1298), 636 (1303), 651 (1303), 717 (1306), 755 (1308).

²²) T. Klaversma: *De heren van Cranendonk en Eindhoven 1200-1460. Genealogie en beschrijving van de vroegste heren van Eindhoven*. Eindhoven 1969, 80.

²³) G.M. van der Velden: *De uithoven van de Premonstratenzers of Norbertijner Abdijen*, in: *Brabants Heem* 38 (1986) 8.

²⁴) Despy 1983 (noot 3) 195.

door aankoop gebeurde vaak als een klooster zijn goederenbezit wilde uitbreiden of afronden, bijvoorbeeld als men ergens een tiende slechts gedeeltelijk bezat²⁵). Men verwierf namelijk in de twaalfde en dertiende eeuw delen van uiteengevallen domeinen en men trachtte de schenkingen uit te breiden en af te ronden tot een bedrijfseenheid. Zo gebeurde dat bijvoorbeeld in Hooge Mierde, waar de abdij in 1200 een hoeve verwierf en in 1212 daar nog het een en ander bij kreeg en kocht.

Slechts enkele goederen verwierf Averbode via bij haar ingetreden conversen (in 1200): Opitter, Blaardonk en Varenriet²⁶). Schenking en legatering vonden ook zelden plaats. In feite stond er bij de meeste verwervingen steeds op een of andere wijze een verplichting voor de abdij tegenover. Ten aanzien van haar grootste domein, Sterksel, moest de abdij dit allodium eerst in dienst van aartsdiaken Otto uitbaten zolang hij leefde, voordat de abdij het in bezit kon nemen²⁷). Ook bij goederen, waar deze 'betalingsverplichting' achteraf niet zo duidelijk blijkt, mag men niet zonder meer uitgaan van een schenking om niet. Doorgaans hield deze betalingsverplichting voor de abdij in dat zij voor het zieleheil van de familie moest bidden. Soms staat de schenker dan inderdaad vermeld in het overgebleven necrologium van de abdij, maar niet altijd. Dit necrologium dateert pas van de dertiende eeuw, zodat verwervingen van voor die tijd hierin niet terug te vinden zijn. Bij de meeste verwervingen van Averbode, die wij bestudeerden, was sprake van een (gedeeltelijke) wedergave door de abdij in de vorm van een memoriemis of officiegebeden volgens het necrologium van de abdij.

Legatering was eveneens zeldzaam. Sprekende voorbeelden zijn de verwervingen na genezing door een medicus van de abdij, broeder Hidolphus. Toen Reinier van Westerlo omstreeks 1150 zwaar ziek te bed lag, consulteerde hij deze medicus. Eenmaal weer beter, gaf hij de abdij zijn allodium in Oosterwijk (onder Houtvenne bij Aarschot) "bewogen door een vroom gemoed en omdat onze levenswijze hem beviel"²⁸). Ook hieraan zat echter een voorwaarde, namelijk dat nakomelingen van Reinier, die de abdij kwamen bezoeken, in de gebeden van het konvent

²⁵) F. Daelemans: De vorming van het domein van de norbertijner abdij van Grimbergen (vanaf haar stichting tot ongeveer 1300), in: *Eigen Schoon en de Brabander* 61 (1978) 59; B.J.P. van Bavel: *Goederenverwerving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)*. Hilversum 1993, 275.

²⁶) AAA, I, karters 61 en 62 (1200).

²⁷) Camps (noot 20) nrs. 87 en 88.

²⁸) J. Evers: *Cartularium Averbodiense*. z.p., z.j., nr. 23 (voor 1166): "Tactus spiritu pietatis ac nostra conversatione delectatus".

herdacht moesten worden. Omstreeks dezelfde tijd gaf de ridder Geroldus na genezing zijn hoeve Garth in Tessengerlo aan de abdij²⁹).

De generale kapittels van de orde stelden de statuten vast, maar daarin werd het goederenbezit van de premonstratenzer abdijen niet of nauwelijks geregeld. De oudste statuten van de orde verboden het bezit van tollen, cijnzen, onvrijen, voogdijen of "altaren met zielzorg", behalve voor de stichting van vrouwenkloosters³⁰). Een aantal pauselijke bullen was eveneens van belang voor de inrichting en aanwas van het goederenbezit van de premonstratenzer abdijen. Paus Bonifatius VIII vergunde in 1295 de norbertijnen echter om novale tienden te mogen heffen in die plaatsen, waar zij reeds oude tienden bezaten³¹). Hoewel dus bij de oprichting van de orde besloten was af te zien van tienden, bleken de kloosters toch al gauw de tienden te verzamelen, zoals ook uit de inkomstenregisters van Averbode blijkt³²). Het houden van toon- en jachtdieren was eveneens verboden en dit hield verband met de opname in de orde van gewezen wereldkanunniken die een werelds leven gewend waren³³).

De twaalfde-eeuwse statuten verboden eveneens om ergens de zielzorg te aanvaarden, tenzij men er een abdij kon stichten³⁴). De verzameldrift van patronaatsrechten gaf ook hieraan een andere wending. De abdij van Averbode werd juist gesticht door middel van de schenking van de kapel aldaar en het patronaatsrecht van Tessengerlo. Ideaal en praktijk waren kennelijk moeilijk te verenigen ofwel betekende de verwerving van het patronaatsrecht niet dat de abdij daar ook de parochie zou gaan bedienen? Paus Urbanus IV stond de norbertijnen in 1262 toe in al hun uithoven kerken te bouwen en hij stond hen toe in parochies de zielzorg waar te nemen³⁵). De uithoven van Averbode hadden inderdaad in de meeste gevallen een kapel, doorgaans bestemd voor de laten, want slechts in enkele uithoven woonden conversen. Deze kapellenbouw was

²⁹) Koyen (noot 1) 629.

³⁰) R. Van Waefelghem: Les premiers statuts de l'ordre de Prémontré, in: *Analectes de l'ordre de Prémontré* 9 (1913) 45.

³¹) J. Le Paige: *Bibliotheca Praemonstratensis Ordinis omnibus religiosis*. Parijs 1633, 692.

³²) AAA, I, reg. 41 en reg. 201.

³³) B. Krings: Das Ordensrecht der Prämonstratenser vom späten 12. Jahrhundert bis zum Jahr 1227, in: *Analecta Praemonstratensia* 59 (1994) 193; Le Paige (noot 30) 825. Zie ook Van Waefelghem (noot 29) 45. Deze bepaling moet gezien worden in het kader van de vele bepalingen in de ordesstatuten, die gericht zijn tegen het 'opzien baren' door kloosters en kloosterlingen.

³⁴) Van Waefelghem (noot 29) 45.

³⁵) Le Paige (noot 30) 687-688.

een uiting van de evangeliserende spiritualiteit van de norbertijnen. Niettemin was het de norbertijnen door hun eigen statuten verboden kinderen te dopen, "uit gevaar van groot schandaal"³⁶). De orde wilde kennelijk geen concurrentie aangaan met de parochiekerken. Paus Innocentius III schafte in 1200 voor alle uithoven van de norbertijnen de herbergen en belastingplicht af³⁷). Dit legde geen beperkingen op aan de gastvrijheid van de abdij voor haar vorstelijke burenen, die steeds groot bleef³⁸). Overigens waren de norbertijner abdijen doorgaans niet exempt, dat wil zeggen onafhankelijk van de bisschop in wier bisdom zij gelegen waren³⁹). Hierdoor kon de bisschop van Luik greep houden op de abdij van Averbode.

Er bestond een onderscheid tussen de rechtstitels, waaronder de kerken aan de abdij waren geschonken. Het personaatsrecht hield in dat de abt in de geschonken kerk pastoor was en daar een plaatsvervanger kon aanstellen. Doorgaans, maar niet altijd, was dat een kanunnik van de abdij⁴⁰). De personaatskerken van Averbode waren 'geïncorporeerde kerken', eigenlijk een soort eigenkerken in geestelijke handen: de abt mocht de pastoor van deze kerk *aanwijzen*. Het collatierecht verschaftte alleen het recht om de kandidaat te *benoemen* door hem de beneficia (de inkomsten van de betreffende kerk) te overhandigen. Het patronaatsrecht verenigde beide zaken en betekende dat de abt patroon van die kerk was en er dus een kandidaat voor het pastoraat kon voordragen. Dit onderscheid was van belang voor het vaststellen van de congrue portie voor de dienstdoende pastoor. Waar de abt het personaatsrecht bezat, was dit doorgaans een derde van de tiende. Waar het een patronaatskerk betrof, viel in principe de gehele tiende aan de abt toe.

Het is een probleem dat over de verschillende rechten op een bepaalde kerk vaak onduidelijkheid bestond en bestaat. In de middeleeuwen bleek dit wanneer de abdij bijvoorbeeld een patronaatsrecht ontving, terwijl naderhand bleek dat de schenker slechts het personaat had willen geven.

³⁶) Krings (noot 32) 196: "Nulli ordinis nostri liceat infantem in baptismo levare, nisi de licentia abbatis sui. Qui tamen hoc facile non concedat, sed propter grave periculum vel scandalum evitandum".

³⁷) Le Paige (noot 30) 647.

³⁸) Dit bleef het geval gedurende de 14de eeuw, zoals uit de aanwijzingen van abt Arnold van Tuld in zijn voorwoord van het cartularium blijkt: Lefèvre 1955 (noot 12) 305-314. In 1404 schafte Antoon, hertog van Bourgondië, het herbergerecht voor de abdij af. AAA, I, reg. 2, fol. 44 v° (6.11.1404).

³⁹) Van Bavel (noot 24) 191; G. Schreiber: Kurie und Kloster im 12. Jahrhundert, in: *Kirchenrechtliche Abhandlungen* 65/66 (1910) 103-108.

⁴⁰) In 1242 gaf de bisschop van Luik de abt van Averbode het recht om ook seculiere priesters in zijn kerken aan te stellen; AAA, I, karter 160 (februari 1242).

Een dergelijk misverstand speelde bij de problemen rond de schenking van de kerk van Wezemaal door de Berthouts⁴¹). Bij het opmaken van een oorkonde werd dit wezenlijke onderscheid vaak veronachtzaamd. Bovendien benoemde de abdij in enkele kerken waar zij het 'patronaatsrecht' bezat nooit een kanunnik van de abdij, maar een wereldheer⁴²). In de kerken van Jauche, Horst (bij Venlo) en Zittert-Lummen werden enkel sekuliere priesters benoemd⁴³). Vermoedelijk bezat de abdij daar dus alleen het collatierecht. Dit probleem staat los van de andere moeilijkheid, dat de abdij vaak slechts een deel, doorgaans de helft, van het patronaatsrecht van een kerk ontving, zoals in de gevallen van Mierde, Buggenum, Kozen en Brustem. De abdij probeerde daar dan zo snel mogelijk het geheel in handen te krijgen en slaagde daar op de duur ook in. In het geval van Mierde, waar de abdij slechts de helft van het personaatsrecht en van de tiende bezat, werd de parochie gesplitst, wat op hetzelfde neerkwam: men had toch een complex aan rechten in zijn geheel in handen⁴⁴). Sommige kerken moesten gedeeld worden met een andere abdij: Mierde aanvankelijk met Floreffe⁴⁵), Jauche met Heylissem. Overigens bevestigde een pauselijke bul van 1239 Averbode slechts in het bezit van de *personaatsrechten* van Glabbeek, Brustem en Kozen, ofschoon voordien steeds sprake was geweest van het *patronaatsrecht* van deze kerken. Van de andere geïncorporeerde kerken van Averbode bevestigde deze bul wel het patronaatsrecht⁴⁶). Tussen 1135 en 1337 verwierf de abdij van niet minder dan 37 kerken het patronaatsrecht.

⁴¹) AAA, I, karter 126 (1232); karter 127 (ca. 1232); ARAB inv. nr. 4947, p. 167 (1234); AAA, I, karter 178 (2.6.1250); karter 239 (24.10.1265) karter 274 (1269). Als de Berthouts 20 jaar later, in 1252, de kerk van Eindhout aan de abdij schenken geldt dan ook alleen het personaat. Vgl. Koyen (noot 1) 636; E. van Ermen: *De landelijke bezittingen van de heren van Wezemaal in de middeleeuwen. I, tot de dood van Jan I (1166-1417)*. Leuven 1982, 67-69. Van Ermen vindt het 'eigenaardig' dat de abt alleen de feiten vaststelt en heeft niet gezien dat hier sprake was van een misverstand, waarbij de abdij met een *de facto* registratie haar recht probeerde te bewijzen. Doordat de abdij het patronaat ontving, kon zij ook rechten doen gelden op zekere pachters, die de beneficiën voor de kerk moesten gelden. Deze pachters — daarin gesteund door de Berthouts — erkenden alleen een personaat van de abdij.

⁴²) [L. Blomme]: *De Norbertijnerabdij van Averbode*. Averbode 1920, 331-360.

⁴³) Het patronaatsrecht van Zittert-Lummen werd niet erkend; de bisschop van Namen stelde er zelfstandig priesters aan. Blomme (noot 41) 357. Ook de kerken van Buggenum, Halen, Roggel, Helden en Nunhem werden begeven aan wereldheren, nadat zij sinds 1288 ter begeving stonden van het vrouwenkonvent van Keizerbos.

⁴⁴) In Camps (noot 20) nr. 188 (1239) is abusievelijk "ius patronatus" gedrukt, waar in werkelijkheid "ius personatus" staat.

⁴⁵) In 1473 werd een overeenkomst gesloten tussen beide abdijen, waardoor Averbode de kerk van Hooze Mierde kreeg en Floreffe de kerk van Lage Mierde. Koyen (noot 1) 654.

⁴⁶) AAA, I, karter 151 (30.5.1239).

Tabel 1: Verwerving van patronaatsrechten door de abdij Averbode, 1135-1337

L = Graafschap Loon, B = Hertogdom Brabant⁴⁷⁾

1135:	Tessenderlo en Averbode (L)
1147:	Testelt (B)
1166:	Messelbroek (B)
1198:	Koersel (L)
1203:	Neer (L)
1207:	Jauche (B)
1212:	Hooge Mierde (B)
1219:	Neerglabbeek en Opglabbeek (L)
1219:	Blerick en Berkel ⁴⁸⁾
1224:	Nunhem (L)
1227:	Roosteren (L)
1230:	Brustem en Kozen (L)
1230:	Haelen, Roggel, Buggenum (L)
1230:	Helden (L)
1232:	Wezemaal (B)
1240:	Rukkelingen (L)
1244:	Rummen (L)
1252:	Eindhout (B)
1259:	Venlo (Gelre)
1260:	Weelde (B)
1266:	Balen (B)
1279:	Opitter (L)
1280:	Rotselaar (B)
1281:	Oostham (L)
1304:	Zutendaal en Zolder (L)
1305:	Veerle (B)
1315:	Batsheers (L)
1320:	Vorst-Kempem (B)
1320:	Zittert-Limmen (L)
1325:	Oostmalle (B)
1337:	Hechtel (L)

⁴⁷⁾ Bron: P.F. Lefèvre: *L'abbaye Norbertine d'Averbode pendant l'époque moderne (1591-1797)*. Leuven 1924; bijlage 1.

⁴⁸⁾ Berkel heet tegenwoordig Horst en ligt ten westen van Venlo.

Abt Jan van Rotselaar (circa 1289 - 1303) sloot in 1294 een akkoord met aartsdiaken Gerard van Nassau, waardoor twee derde van de tienden van zijn patronaatskerken naar de abdij vloeide en slechts een derde voor de dienstdoende kanunnik op de parochie overbleef, een gebruikelijke regeling in die tijd⁴⁹). Het was van belang voor de abt dat hij de dienstdoende pastoor niet te veel armslag gaf, want zo'n pastoor kon een grote zelfstandigheid ontwikkelen ten opzichte van de abdij. In 1290 was de ongehoorzaamheid van dergelijke *canonici parochiales* reeds in de ordesstatuten doorgedrongen⁵⁰). Het is dan ook in dit kader dat de aanklacht begrepen moet worden van abt Arnold van Tuldell, die schreef "dat de dieven bijna als van een Isboseth [2 Sam 4] het hoofd afslaan, terwijl de manschappen slapen, zolang de bedriegers de goederen van de kerken verkwisten en verspillen, omdat de prelaat van niets weet"⁵¹).

Het goederenbezit van Averbode kende onder abt Jan van Rotselaar een enorme groei. Bijna 300 oorkonden illustreren zijn succes op dit terrein⁵²). Het was van groot economisch belang dat hij van zeven bisschoppen gedaan kreeg dat zij aflaten gaven aan eenieder die de abdijkerk bezocht⁵³). Ook reorganiseerde hij het abdij-bezit: in Tessenderlo stelde hij schepenen aan en hij kwam tot een ruil met de abdij van Sint-Nicolaas van Reims over goederen te Veerle. Enerzijds betekende deze aanwas een grotere welvaart voor de abdij, anderzijds betekende ze ook meer welvaartzorgen voor de abt, die zijn bezit bedreigd zag door kapers op de loer. Wellicht door zorgen overmand deed deze abt in 1303 afstand van de abtsetel en stierf zes jaar later⁵⁴).

Het goederenbezit van Averbode en Keizerbos kwam verspreid te liggen over het hertogdom Brabant en het prinsbisdom Luik inclusief het graafschap Loon. Vrijwel alle bezittingen lagen echter binnen het bisdom Luik (zie bijlage 2). Het is moeilijk een beeld te krijgen van het Averbodense goederenbezit in de vroegste periode. Daarvoor moet men oorkonde voor oorkonde nauwkeurig bestuderen om te weten te komen wat de abdij precies kreeg en wat daar in de loop der tijd nog bij kwam, wat zij vervreemde en wat zij verruilde. Bovendien moeten de oorkonden

⁴⁹) Koyen (noot 1) 642.

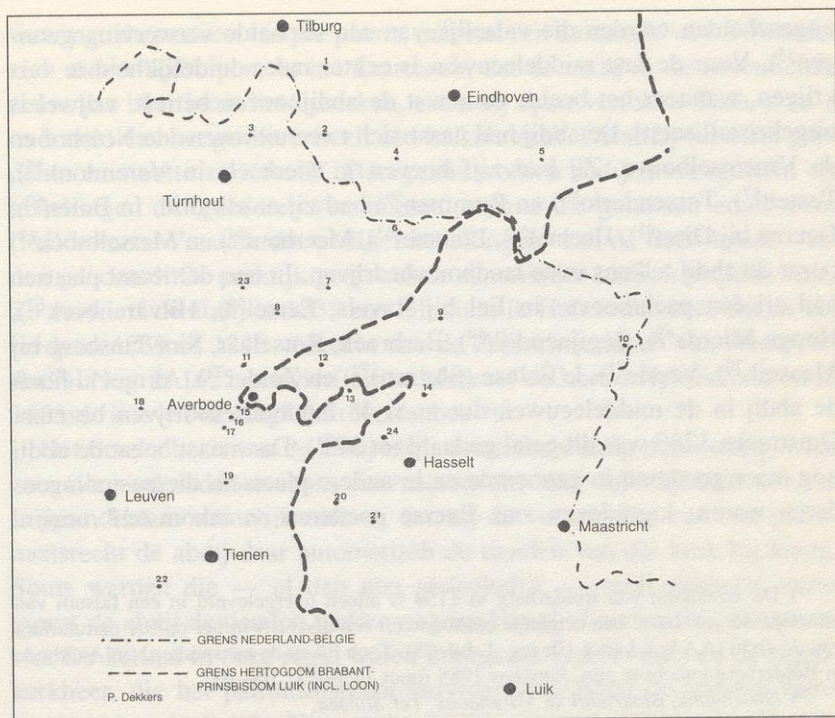
⁵⁰) Le Paige (noot 30) 828; 837; 855.

⁵¹) Lefèvre 1955 (noot 12) 305: "Sicque fit latrones quasi ut Ysboseth caput auferant, hostiaria soporante, dum subdoli ecclesiarum bona dilapidant seu spoliant, prelato id ignorante".

⁵²) AAA, I, karters nrs. 335 tot 596.

⁵³) Koyen (noot 1) 642.

⁵⁴) Koyen (noot 1) 643.

Afbeelding 1: De abdijhoeven van Averbode omstreeks 1650

1. Hilvarenbeek	(1) Tuldel	Bron: <i>Ons Heem</i> 27 (1973) 262
2. Hoge Mierde	(1) Culensrode	
3. Ravels	(1) Hoeve van Eel	
4. Eersel	(1) Heynsheuvel	
5. Sterksel	(5) Ter Braken, Ten Poel, Ten Steen, In de Kan, Ten Bril	
6. Lommel	(2) Grote Hoeve, Kleine Hoeve	
7. Balen	(2) Ter Heyden, Ter Rijt	
8. Meerhout	(2) Die Voorthoeve, Hagenberg	
9. Hechtel	(2) Ten Briel, Spikelspade	
10. Maaseik	(1) Sint Jansberg	
11. Veerle	(1) Couwenberghoeve of Witte Hoeve	
12. Tessenderlo	(3) Groenpoort, Tiendschuur, Schoothoeve	
13. Deurne	(2) Grote Hoeve of Pannenhoeve, Kleine Hoeve of Ten Venne of Genevenne	
14. Zolder	(1) Bolderberg	
15. Averbode	(2) Neerhof, Vraamselhoeve	
16. Testelt	(4) Grote Hoeve, Kleine Hoeve, Voshoeve, Broekhoeve	
17. Messelbroek	(2) Ten Hoefken, Hoeve in't Lamp	
18. Begijnendijk	(1) Boterbroek of Bordenbroek	
19. Meensel	(1) Nyssenrode (sinds 1622)	
20. Rummen	(3) Kleine Berg, Tweede Hoeve, Derde Hoeve	
21. Kortenbos	(1) De Nachtegaal	
22. L'Éluse	(1) Wahanges of Waheins	
23. Geel	(3) Groendonk, Blaardonk, Ter Sluisen	
24. Berbroek	(1) Hoeve van Berbroek	

uitgescheiden worden die valselijk van een bepaalde verwerving getuigen⁵⁵). Voor de late middeleeuwen is echter meer duidelijkheid te verkrijgen, wanneer het beeld, voor wat de abdijhoeven betreft, vrijwel is uitgekristalliseerd. De abdij had naast zich twee uithoven: de Neerhof en de Vraemselhoeve. Zij had vijf hoeven in Sterksel; in Varendonk⁵⁶), Testelt⁵⁷), Tessenderlo⁵⁸) en Rummen⁵⁹) had zij er elk drie. In Balen⁶⁰), Deurne bij Diest⁶¹), Hechtel⁶²), Lommel⁶³), Meerhout⁶⁴) en Messelbroek⁶⁵) bezat de abdij telkens twee landbouwbedrijven. In een dertiental plaatsen had zij één pachthoeve: in Eel bij Ravels, Eersel⁶⁶), Hilvarenbeek⁶⁷), Hooge Mierde⁶⁸), Begijnendijk⁶⁹), Berbroek, Rotselaar, Sint-Jansberg bij Maaseik⁷⁰), Veerle⁷¹), L'Écluse (Sluizen)⁷²) en Zolder⁷³). Al met al heeft de abdij in de middeleeuwen dus zo'n 43 landbouwbedrijven bezeten. Omstreeks 1780 was dit getal gedaald tot 37⁷⁴). Daarnaast bezat de abdij nog meer goederen in genoemde en in andere plaatsen, die pastoorsgoederen waren: complexen van diverse goederen en inkomstenbronnen,

⁵⁵) De schenking van Bolderberg in 1154 is alleen overgeleverd in een falsum van minstens 50 jaar later: een originele oorkonde en een afschrift in het oudste cartularium van de abdij (AAA, I, karter 10; reg. 1, fol. 23). Toch lijken de aanspraken van Averbode in Bolderberg terecht te zijn. Janssens 1988 (noot 1) 39-43; 104-105.

⁵⁶) *Groendonk, Blaardonk of Varendonk, Ter Sluisen.*

⁵⁷) *Ter Hoeven, Voshoeve en Broekhoeve of Veehof* in Testelt. In de laatste werd volgens Arnold van Tuldel in zijn voorwoord van het grote cartularium (AAA, I, reg. 2) het vee van de abdij vetgemest.

⁵⁸) *Groenpoort, Tiendschuur en Hoeve van Schoot.*

⁵⁹) *Kleine Berg, Tweede Hoeve, Derde Hoeve.*

⁶⁰) *Ter Rijt in Scheps en Ter Heide.*

⁶¹) *Kleine Hoeve ofwel Ten Venne ofwel Genevenne, Grote Hoeve ofwel Pannenhoeve.*

⁶²) *Den Briel en Spikelspade*, de laatste is later gesplitst in *Noordhoeve* en *Zuidhoeve*.

⁶³) *De grote hoeve en de kleine hoeve* (1486).

⁶⁴) *Die Voorthoeve en Hoeve van Hagenberg.*

⁶⁵) *Ten Hoefken en Hoeve in 't Lamp.*

⁶⁶) *Heynsheuvel.*

⁶⁷) *Tuldel.*

⁶⁸) *Culensrode.*

⁶⁹) *Boterbroek of Bordenbroek.*

⁷⁰) Hier ontving Averbode een mislukte abdij-stichting. In de 17de eeuw was daarvan het aanzienlijke kerkgebouw nog zichtbaar. ARAB, inv. nr. 5009; Groot Kaartboek van Averbode. Uitg.: E. van Ermen (e.a.): *Limburg in kaart en prent. Historisch cartografisch overzicht van Belgisch en Nederlands Limburg*. Tielt/Weesp 1985, 97.

⁷¹) *Couwenberghoeve of Witte hoeve.*

⁷²) *Wahanges of Waheins.*

⁷³) *Bolderberg.*

⁷⁴) R. Van Uytven en J. De Puydt: De toestand der abdijen in de Oostenrijkse Nederlanden, inzonderheid der statenabdijen in de tweede helft der 18de eeuw, in: *Bijdragen tot de geschiedenis* 48 (1965) 66.

waarmee de pastoor van die plaats, meestal een kanunnik van Averbode, zich moest bedruipen. In het kaartboek, dat de abdij in de zeventiende eeuw van haar bezit liet opmaken, staan zij apart vermeld. Toch is zo'n overzicht van het goederenbezit een heikele zaak. De abdij verwierf goederen en stootte ze weer af. Doorgaans worden abdijen voorgesteld als instellingen die goederen verzamelen, waarna die goederen nooit meer 'los' komen. Vandaar dat abdijen instellingen 'van de dode hand' werden genoemd. De praktijk geeft echter een minder statisch beeld te zien. Zo verwierf de abdij in 1235 een allodium in Hubrechtsvorst, dat de abt reeds in 1239 of 1240 verkocht aan de cisterciënzerinnen van Neeroeteren⁷⁵). Nog in 1622 verwierf zij in Meensel de hoeve Nyssenrode en in 1662 de hoeve Nachtegaal in Kortenbos⁷⁶).

Het tiendenbezit van de abdij blijft eveneens weinig doorzichtig. Men zou alle oorkonden moeten doornemen om hier duidelijkheid over te krijgen. Het is namelijk niet zo dat bij de verwerving van een patronaatsrecht de abdij daar automatisch de tienden van die kerk bij kreeg. Soms werden die — al dan niet gedeeltelijk — erbij gegeven, soms moest de abdij de tienden nadien nog aankopen of anderszins completeren. De kerken in deze regio waren doorgaans eigenkerken en de eigenkerkheer, die het patronaatsrecht vervreemde, bezat de tienden soms nog maar gedeeltelijk. Uit een bevestiging van de bezittingen van de abdij door paus Gregorius IX (1239) blijkt dat de abdij toen reeds vele tienden bezat in plaatsen waarvan alleen de verwerving van het patronaatsrecht bekend was⁷⁷). Onder deze beperkingen willen we toch trachten een overzicht te geven van de verwerving van tienden door de abdij van Averbode in de dertiende eeuw (zie tabel 2). Dat het goederenbezit van de abdij in de middeleeuwen een dynamische ontwikkeling bleef doormaken, blijkt al uit een oppervlakkige vergelijking van enige inkomstenregisters. Als wij AAA, I, reg. 41 (1409-1505) leggen naast ARAB, inv. nr. 5013 (1458-1491), blijken al verschillende nieuwe tienden verworven te zijn.

⁷⁵) P.F. Lefèvre: Un problème d'ordre archivéconomique à propos de deux actes du XIIIe siècle, in: *Analecta Praemonstratensia* 47 (1971) 273-276.

⁷⁶) T.J. Gerits: De hoeven van de Kempische Witherenabdijen, in: *Ons Heem* 27 (1973) 226. De hoeve in Kortenbosch kocht de abdij aan in verband met een daar opbloeiende Maria-devotie, waar de abdij zich over ontfermde.

⁷⁷) AAA, I, karter 151 (30.5.1239); ARAB, inv. nr. 4947, p. 78-81 (afschrift).

Tabel 2: Verwerving van tienden door de abdij Averbode, 1135-1300
B = Hertogdom Brabant, L = Graafschap Loon

1135:	Tessengerlo (L)
1210:	Marline, Pepingen (B), Rukkelingen (L)
1211:	Sterksel (1/3) (B)
1212:	Hooge Mierde (1/2) (B)
1224:	Brustem (1/3) (L)
1224:	Neerpelt (1/3) (L)
1227:	Roosteren (2/3) (L)
1232:	Roosteren (1/3) (L)
1234:	Brustem (L)
1239:	Oostham, Jeteren, Buggenum, Halen, Roggel, Helden, Orlebeek ⁷⁸⁾ , Blerick, Berkel, Keizerbos (L)
1245:	Sterksel (B)
1246:	Buggenum, Heythuizen (1/3) (L)
1260:	Venlo (Gelre)
1294:	Opglabbeek, Neerglabbeek (L)
1294:	Neerpelt, Overpelt (1/8) (L)

Bron: ARAB, inv. nr. 4947; zie bijlage 1.

Dan blijven nog over om te bespreken de cijnzen. Vanaf 1361 werd een apart register bijgehouden voor de verwerving van erfcijnzen in de Meierij⁷⁹⁾. Het lijkt er in dit register zelfs op dat vanaf 1360 de abdij een aankoopbeleid van cijnzen ontwikkelde, die in dit geval veelal grondrenten waren. Dit hield niet alleen verband met de economische situatie maar ook met de politiek van het land. Van zodra de Boergondiërs liquide vermogens gingen belasten, ziet men in de Averbodense registers de kop "aankoop van goederen" opduiken. Het valt op dat de abdij in alle steden, waar zij een refugehuis bezat of bezeten had, een cijns had. Vermoedelijk moet dit zo geïnterpreteerd worden dat deze 'cijns' de huuropbrengst van het refugium voorstelde, zolang het niet door de abdij als toevluchtsoord werd gebruikt.

⁷⁸⁾ Orlebeek: Oorsbeek onder Mechelen.

⁷⁹⁾ ARAB, inv. nr. 5008: Bergeyk, Bladel, Zonderwijk onder Veldhoven, Waalre, Hogeloon, Hapert, Nuenen, Wetten.

3. Een korte schets van het goederenbezit van de abdij in de Meierij van Den Bosch

Sinds de veertiende eeuw bezat Averbode in de Meierij van Den Bosch naast de vijf hoeven in Sterksel vijf andere hoeven, in Hooge Mierde, Eersel, Esbeek onder Hilvarenbeek en in Lommel, dat tot 1815 onder de Meierij hoorde. Sterksel was Averbodes grootste bezit en was ook het eerste bezit dat de abdij in de Meierij verwierf, in 1197⁸⁰). Het allodium Sterksel mat in de zeventiende eeuw 1553 ha. Het totale grondbezit van de abdij bedroeg toen zo'n 2700 ha. De uitgestrektheid van dit allodium blijkt ook, wanneer men bedenkt dat de omvang van het totale goederenbezit van de abdij Grimbergen in 1304 1550 ha bedroeg⁸¹).

Daarna ontving de abdij omstreeks 1200 uit handen van Diederik van Hilvarenbeek, vermoedelijk een lokale rentmeester, een hoeve onder Mierde⁸²). Voor de hoeve van Mierde moest Averbode een cijns betalen aan de kerk van Alem, wat een aanwijzing is dat dit allodium oorspronkelijk afkomstig was uit bezit van de abdij Sint-Truiden⁸³). In 1212 kwamen daar via Diederik van Altena de gehele tiend van Mierde bij en een stuk grond, *utfangi*, een stuk gemene grond dat net tevoren ontgonnen was. Diederik bezat deze tiende echter alternerend, dat wil zeggen jaar om jaar. In 1201 bleek de abdij van Floreffe namelijk het patronaatsrecht van Lage Mierde te bezitten en dus vermoedelijk ook de andere beurtgang van de tiende van Mierde⁸⁴). In 1264 ontstond hierover een geschil tussen beide abdijen⁸⁵). Bovendien ontving de abdij van Diederik van Altena in Mierde in 1212 een stuk onontgonnen grond tussen de hoeve *Culutsrode* en de beek (de Reusel)⁸⁶). In de late middeleeuwen bezat de abdij in Hooge Mierde een hoeve *Culensrode* of Kuilenrode, zoals het

⁸⁰) Camps (noot 20) nrs. 87-88.

⁸¹) Daelemans 1978 (noot 24) 48. In de 18de eeuw bedroeg deze omvang nog slechts 1531 ha. Een vergelijking is echter pas zinvol als men daarin ook de kwaliteit en het rendement van de landerijen betreft.

⁸²) Camps (noot 20) nr. 91. Volgens Camps nr. 129 zou de vader van Diederik van Altena deze hoeve aan de abdij hebben geschonken. Mogelijk was Diederik van Hilvarenbeek dus de *villicus* op een domein dat toen al onder het gezag van de heer van Altena stond.

⁸³) Camps (noot 20) nr. 108. Dit blijkt ook wel uit Camps nr. 134, waar we vernemen dat de abdij van Echternach gegoed was in Mierde. Echternach was immers het moederklooster van Sint-Truiden.

⁸⁴) Camps (noot 20) nrs. 95 (1201), 106 (1212).

⁸⁵) Camps (noot 20) nrs. 296, 297.

⁸⁶) Camps (noot 20) nr. 107.

nu heet. Dit was dus de hoeve, die de abdij in 1200 verkreeg. Deze hoeve mat in de zeventiende eeuw 71,7 ha. Daarnaast bezat de abdij nog pastoorsgoederen in Hooge Mierde. In 1752 bleek de abdij haar hoeve in drie pachthoeven te hebben opgedeeld⁸⁷⁾.

In 1227 droeg het kapittel van Hilvarenbeek haar *curia* te Lommel over aan de abdij van Averbode tegen een jaarcijns van 10 schellingen Luiks en één mud rogge⁸⁸⁾. In 1292 werden enige bunders van dit bezit betwist⁸⁹⁾. In 1315 kocht de abdij in Lommel een aanzienlijk areaal van 50 bunder heide van de hertog⁹⁰⁾. Dit was in de tijd dat de hertog overal heide in cijns uitgaf aan de omwonenden om als *gemeynte* gebruikt te worden door hun schapen. In de zeventiende eeuw was deze *curia* inmiddels al lang gesplitst in twee hoeven, de "grote hoeve" en de "kleine hoeve", respektievelijk 90,4 ha en 57,1 ha groot.

Wanneer de abdij precies in het bezit is gekomen van de hoeve Tuldeler onder Esbeek (of Tulder, zoals de plaats nu heet) is niet bekend. In 1239 werd de abdij reeds in het bezit ervan bevestigd door een pauselijke bul⁹¹⁾. In 1377 kreeg de abdij er nog enige goederen geschonken van Petrus van Tuldeler⁹²⁾. In 1414 kreeg de hoeve gebruiksrecht in de heide van Hooge Mierde⁹³⁾. Abt Arnold van Tuldeler (1368-1394) was geboortig van deze hoeve. Zijn broer Hendrik was kanunnik in het naburige Hilvarenbeek⁹⁴⁾. Een neef Diederik van Tuldeler was in de vijftiende eeuw abt van de norbertijner abdij Park. In de zeventiende eeuw mat deze hoeve 74,7 ha. Sinds 1292 had de abdij een refugehuis in 's-Hertogenbosch. Dat duurde tot 1425, toen de abdij het huis weer verkocht. Al die tijd heeft zij er nooit gebruik van gemaakt⁹⁵⁾.

De abdij ontving de hoeve Heinsheuvel onder Eersel pas in 1359 van Lodewyck Jacobs Hanegreefszoen. Lodewijk droeg de hoeve op aan

⁸⁷⁾ AAA, I, lias 89: verkoopbiljet van de abdijsgoederen in de Meierij. P.J.V. Dekkers: Secularisatie van kloosterbezit in de achttiende eeuw in de Meierij van Den Bosch, in: *Brabants Heem* 44 (1992) 2, 42.

⁸⁸⁾ Camps (noot 20) nr. 138.

⁸⁹⁾ ARAB, inv. nr. 4947, p. 251.

⁹⁰⁾ ARAB, inv. nr. 4947, p. 361.

⁹¹⁾ Camps (noot 20) nr. 188. Zie ook: Idem, nr. 571 (1298).

⁹²⁾ AAA, I, reg. 280: Hulsel.

⁹³⁾ ARAB, inv. nr. 4947, p. 449. Oorkonde van Antoon, hertog van Brabant. Over de Tuldelerse hoeve zie verder: L.F.W. Adriaenssen: *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de generaliteit*. Amsterdam 1987, 22-39; Idem: De heerlijke hoeve van Tulder, in: J. van Helvoirt (red.): *Esbeek niet van gisteren*. Esbeek 1989, 278-334.

⁹⁴⁾ Koyen (noot 1) 646-647.

⁹⁵⁾ AAA, I, reg. 280: 's-Hertogenbosch.

Vranck van Leuwe, “monnik” in Averbode ten behoeve van de abdij. Meteen daarop nam Johanna, hertogin van Brabant, de hoeve onder haar bescherming⁹⁶). In de zeventiende eeuw mat deze hoeve 41,6 ha. Het is opmerkelijk dat kort na deze verwerving, namelijk vanaf 1361, de abdij diverse cijnzen verwierf in deze streek: in Bergeyk, Riethoven, Zonderwijk onder Veldhoven, Waalre, Hogeloon, Hapert, Bladel, Nuenen en het daarbij gelegen Wetten⁹⁷). Deze cijnzen waren echter gewoon grondrenten, waarbij de cijns geen erkenning van oude rechten was, maar een reële waarde vertegenwoordigde. In 1752, toen de abdij haar Meierijse goederen wilde verkopen, bleken deze cijnzen georganiseerd te zijn in een cijnsbank die gevestigd was in Hooge Mierde⁹⁸). Mogelijk gebeurde dat echter pas na 1500.

4. Besluit

Het moet benadrukt worden dat de abdij in de Meierij maar weinig bezittingen had: slechts vijf domeinen en één kerk (Hooge Mierde). De parochiezorg in de Meierij door Averbode stelde dus weinig voor. Door gaans wordt Averbode over één kam geschoren met de abdijen van Postel en Tongerlo, die veel meer bezittingen hadden in de Meierij⁹⁹). Lamy onderscheidt drie perioden in de goederenverwerving door de abdij van Tongerlo: een groot aantal dotaties in de eerste 50 jaar na de stichting (1130-1180), vervolgens een impasse van geen verwervingen van betekenis en daarna in de dertiende eeuw wederom een aanzienlijke groei der bezittingen vanwege de activiteiten van de abten en van de hertog¹⁰⁰). Het is duidelijk dat een dergelijke indeling voor Averbode op dit moment niet te maken is: vooralsnog lijkt iedere regelmaat te ontbreken. Wel trachtten abten als Jan van Rotselaar en Arnold van Tuldeld het grondbezit van de abdij te reorganiseren tot goed exploiteerbare bedrijven¹⁰¹). Als de abdij ergens een voet aan de grond kreeg, probeerde zij

⁹⁶) ARAB, inv. nr. 4947, p. 395 (1359); AAA, I, capsula 117 (oude indeling).

⁹⁷) ARAB, inv. nr. 5008.

⁹⁸) AAA, I, lias 89 (noot 86).

⁹⁹) Laatstelijk nog: T. Bosman, C. van den Oord en A. Vos: Beschenken of besteken? in: *De Brabantse Stad. Zevende colloquium. Bijdragen tot de geschiedenis* 68 (1985) 214.

¹⁰⁰) H. Lamy: *L'abbaye de Tongerlo depuis sa fondation jusqu'en 1263*. Leuven/Parijs 1914, 127-132.

¹⁰¹) Koyen (noot 1) 642.

daar ook andere rechten te verkrijgen. In de veertiende eeuw nam het verschijnsel erfcijs een hoge vlucht en verwierf de abdij vele rechtstitels op inkomsten uit talloze, verspreid liggende kleine perceeltjes.

Het beeld dat uit de Averbodense archivalia opdoemt is dat van een versnipperd bezit tussen Schelde en Maas, dat vroeger in bezit was van kleine heren uit de invloedssferen van de graven van Leuven en van Loon. Averbode was een Luikse abdij met een Brabantse abt: de konventsgebouwen lagen in Luik, het abtskwartier in Brabant. Het goederenbezit van de abdij lag verspreid over Brabant en Luik. We herinneren eraan dat de abdij van Averbode van meet af aan onder de jurisdictie van de bisschop van Luik viel en dat de Luikse bisschop in 1155 de abdij als haar bezit beschouwde¹⁰²). Na het verval van de graven van Loon in de veertiende eeuw, werden de Luikse bisschoppen ook voogden van de abdij. Nu is het in dit verband opmerkelijk dat vrijwel alle bezittingen van de abdij — en van haar dochterklooster Keizerbos — binnen het bisdom Luik lagen, dat zich voor een groot deel ook over het hertogdom Brabant uitstreckte (zie de kaart van bijlage 2). Dit kan geen toeval zijn; uit de spreiding van het abdijbezit blijkt dat de invloed van de bisschop van Luik op de abdij groot was. In de veertiende eeuw ging de abt niettemin een politieke rol van betekenis spelen in Brabant als lid van de Staten voor de geestelijke stand. De goederen van de abdij lagen verspreid over een relatief beperkt gebied. De refugehuizen waren marginaal gelegen ten opzichte van het Averbodense bezittingencomplex, in de grote steden van Brabant en Luik. Het hele *Streubesitz* van Averbode lag binnen één dagreis van de abdij. Dat is stukken geconcentreerder dan het *Streubesitz* van de vroegmiddeleeuwse abdijen, dat soms honderden kilometers uiteen kon liggen.

Averbode verwierf goederen op plaatsen waar andere geestelijke instellingen reeds gegoed waren. De abdij verwierf bezittingen in Eel, Oosterwijk en Herselt, waar Sint-Servaas (Maastricht) al zat. In Testelt en Messelbroek en Sterksel verwierf ze bezittingen, waar Sint-Lambertus (Luik) was gegoed. In Eksel, Brustem, Oostham, Diest, Rummen, Oplinter, Geldenaken, Jauche, Saint-Remy-Geest, Zittert-Lummen, Neerpelt, Wigmaal en Halen waren Averbode en Sint-Truiden samen gegoed¹⁰³). In

¹⁰²) AAA, I, karter nr. 4 (1139): bul van paus Innocentius II; S. Bormans: *Recueil des ordonnances de la principauté de Liège*. Brussel 1878, 19.

¹⁰³) Zie voor Sint-Truiden: C. Piot: *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Trond*. Brussel 1870-74, nrs. 22 (1107), 38 (1159), 74 (1161), 98 (1178): pauselijke bullen, die de abdij in haar goederenbezit bevestigden en haar goederen opsommen.

Kapellen bij Tienen, Diest, Duffel, Eindhout, Hapert en Hogeloon, Herentals, Herselt, Meerhout, Testelt, Veerle, Vorst, Weelde, Zittaart en Zoerle waren zowel de abdij van Averbode als die van Tongerlo gegoed¹⁰⁴). Deze abdij ligt slechts op vijftien kilometer van Averbode, in het Brabantse. Konflikten tussen beide zusterabdiën konden niet uitblijven¹⁰⁵).

Averbode was er de abdij niet naar om stil te gaan rentenieren van eenmaal verworven bezit. Een soliede economische basis voor de abdij impliceerde dat de abt voortdurend op zoek moest blijven naar nieuwe inkomstenbronnen en afronding van bestaande bezittingen. In de twaalfde en dertiende eeuw was het goederenbezit van de abdiën nog volop in beweging en verre van in een 'dode hand'. Met name in de twaalfde eeuw vonden enorme verschuivingen plaats in het goederenbezit van geestelijke instellingen¹⁰⁶). Pas in de late middeleeuwen, onder invloed van de sociaal-economische omstandigheden, kwam deze bezitsdynamiek in een crisis en ging men kloosters als een 'dode hand' beschouwen. Toen de maatregelen tegen bezit in de dode hand zich verscherpten werd het voor de kloosters moeilijk om nog goederen te verwerven en hielden zij krampachtig vast aan eenmaal verworven bezit. Zij gingen zich toen als vanzelf richten op de verwerving van grondrenten. In de veertiende eeuw raakten vele norbertijner en cisterciënzer abdiën in moeilijkheden en moesten zij bezit afstoten.

Een rationeel-economische blik op grondbezit als machtsbasis op grond van het agrarisch surplus is een grote hindernis voor verder historisch onderzoek. We kunnen slechts met zekerheid zeggen dat in 1380 de bezitsorganisatie van Averbode ondergeschikt is gemaakt aan het agrarische rendement. Dat is namelijk de conclusie die we moeten trekken uit de handleiding die abt Arnold van Tuldel gaf voor het abdijsbeheer in het voorwoord van het cartularium. Maar de abdij was geen ontginningsmaatschappij. Zij ontving dáárom enige inkomstenbronnen bij haar stichting¹⁰⁷). De prioriteiten van een abdij lagen niet bij het economisch rendement van haar bezit omdat dat niet de reden van haar stichting was.

¹⁰⁴) Voor Averbode: AAA, I, reg. 41; voor Tongerlo: A. Erens: Het uitbatingsstelsel der abdij Tongerlo in de middeleeuwen en moderne tijden, in: *Oudheid en Kunst. Tijdschrift van den Geschied- en oudheidkundigen kring voor Brecht en omstreken*. 13 (1922) 31.

¹⁰⁵) J. Evers: De re parochiali contentio inter Tongerloam et Averbodium saeculo XIV°, in: *Analecta Praemonstratensia* 9 (1933) 281-287.

¹⁰⁶) Van Bavel (noot 24) 277.

¹⁰⁷) Van Bavel (noot 24) 264-265, waar de auteur, in navolging van Despy 1974/75 (noot 2) aannemelijk maakt dat dit doorgaans bij norbertijner abdiën het geval was.

Evenzo waren de beweegredenen van de vroegste schenkers niet van economische aard. De gebeden die zij verkregen voor hun schenkingen was niet de 'prijs' die het klooster ervoor gaf; het betrof hier geen plat *do ut des*. Een dergelijke visie op dit geheel kan alleen ontstaan in een moderne, commerciële maatschappij. In onze maatschappij impliceert een ruiling het opheffen van ongelijkheid. Op zo'n manier, als de schuld, die door de schenking bij de ander is ontstaan, wordt uitgewist, kan echter nooit een band ontstaan. Het wezen van de schenking was immers gebaseerd op het principe van de wederkerigheid, dat stoelde op een kunstmatig gecreëerde schuld door middel van een schenking. B. Rosenwein heeft aangetoond dat schenkingen niet enkel een economische betekenis hadden, ofschoon dat een belangrijk aspect ervan was, maar ook een sociale en symbolische betekenis, waarmee de schenker aangaf een band aan te willen gaan met deze religieuze gemeenschap en haar patroon om door hen God te danken voor hetgeen hij van Hem had ontvangen¹⁰⁸). Een dergelijk offer werd waarschijnlijk geacht zijn welstand te vergroten, evenals zijn aanzien vanwege zijn band met de kloostergemeenschap.

Economische belangen waren het gevolg van deze band, niet de oorzaak. Achter een schenking ging soms een verkoop schuil, maar ook omgekeerd: een ogenschijnlijke verkoop verdoezelde soms het inherente element van schenking¹⁰⁹). Rosenwein merkt bovendien op dat een schenking geen totale vervreemding met zich mee hoeft te brengen. De claims van de voormalige bezitter op het goed dat hij zoëven wegschonk bleven vaak nog aanwezig. We hebben dit gezien in het geval van de Berthouts, ten aanzien van de kerk van Wezemaal en we kunnen dit ook zien ten aanzien van Sterksel¹¹⁰). Behalve een economische en regionale differentiëring van de schenkers en het geschonkene bestaat er dus ook nog een sociaal-religieuze differentiëring, waaruit zou moeten blijken waarom men gaf of verkocht en waarom juist aan de abdij van Averbode. In het geval van Cluny konden persoonlijke relaties van de abt of de voogd de schenkingen verklaren¹¹¹). Voor een deel gold dit ook voor

¹⁰⁸) B.H. Rosenwein: *To be the neighbor of saint Peter. The social meaning of Cluny's property 909-1049*. Londen 1989, XII, 13. Zij baseert zich daar mede op de ideeën van Georg Schreiber (1915) over de relatie tussen de materiële gift van de leken en de spirituele gift van de clerus.

¹⁰⁹) Rosenwein (noot 107) 3, 12.

¹¹⁰) Dekkers 1994³ (noot 1) hoofdstuk 7.

¹¹¹) Rosenwein (noot 107) 46, 68-69.

de norbertijner abdijen, maar op een ander nivo, waar het om ambten en voordeeltjes ging, die de abt uitdeelde aan zijn familie en kennissen¹¹²).

Omstreeks 1780 was de abdij van Averbode een Zuidnederlandse abdij van gemiddelde grootte. Haar goederencomplex was niet zo groot als dat van haar moederabdij Sint-Michiël in Antwerpen met een grondbezit van 3839,6 ha, maar groter dan dat van de abdij van Grimbergen (1619,1 ha). Volgens haar opgaven, aan de Staat gedaan, was haar grondbezit omstreeks 1780 groot 2697,7 ha, vrijwel even groot als dat van de abdij Park (2704,0 ha)¹¹³. De abdij van Averbode was toen een heel gemiddelde abdij, zoals ook uit haar inkomstenbronnen bleek. Zij leefde toen voor 34,5 % van de verpachting van hoeven en landerijen; voor 38,8 % van de inkomsten uit tienden; voor 8,5 % van de inkomsten uit bosbouw; voor 5,9 % van de inkomsten uit de verhuur van huizen, molens en visvijvers en slechts voor 9,4 % van cijnzen en renten. Op het eind van de achttiende eeuw was de abdij dus nog steeds afhankelijk van haar uithoven en tienden, die zij in de middeleeuwen had verworven¹¹⁴).

Nieuwe Oostenburgerstraat 14-I-rechts
NL-1018 MJ Amsterdam

P.J.V. DEKKERS

¹¹²) L.F.W. Adriaenssen: *Ex familia sancti Norberti*, in: L.F.W. Adriaenssen (red.): *Welpen van de Brabantse Leeuw. Genealogie tussen geld en geloof in Noord-Brabant*. 's-Hertogenbosch 1991, 265-288.

¹¹³) Van Uytven/De Puydt (noot 73) 68. De opgaven zijn in roeden, maar uit het saldo blijkt dat 1 ha. 306,65 roeden mat.

¹¹⁴) Van Uytven/De Puydt (noot 73) 60-61. Dit dekt slechts 97,1 % van de abdij-inkomsten. Waar de overige 2,9 % bleven laten de auteurs niet weten.

BIJLAGE 1: De bezitsaanwas van de abdij van Averbode, 1134-1545¹¹⁵⁾

kerk = patronaatsrecht = zielzorg

collatierecht = kerkelijke beneficiës

<> = falsum

(L) = Land van Loon

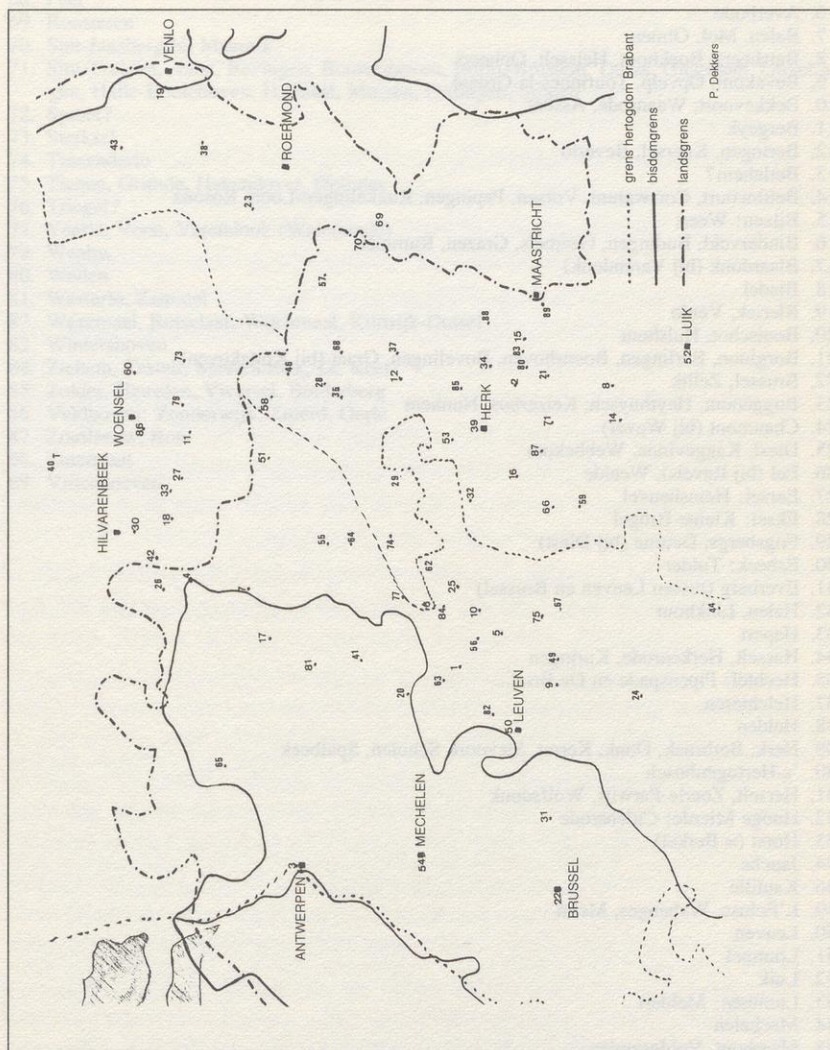
- 1135: goederen te Tessenderlo tussen Engsbergen en Veerle (L)
patronaatsrecht van Tessenderlo (L)
- 1136: patronaatsrecht van Averbode (L)
- 1147: allodium tussen Testelt en Messelbroek
- 1149: allodium te Testelt
allodium te Waheins (bij L'Écluse)
- 1151: goederen te Testelt/Averbode en te Messelbroek
- 1150-1154: beemd te Zichem aan de Demer
- <1154>: allodium Bolderberg (te Zolder) (L)
- 1155: allodium te Sint-Jansberg (bij Maaseik) (L)
- 1151-1166: allodium te Oosterwijk
- 1156-1166: leen te Rendelbeek (bij Mechelen)
- 1166: leen te Rukkelingen (L)
leen te Messelbroek
- 1172: allodium Harlut te Dongelberg (bij L'Écluse)
- 1174: hoeve te Mélin (bij Nijvel, kanton Geldenaken)
- 1178: tienden van Tessenderlo (L)
hoeve Varode te Tessenderlo (L)
- 1160-1184: hoeve Pipenspade te Hechtel (L)
- 1160-1188: hoeve Garth te Tessenderlo (L)
- <1185>: Keizerbos (L)
- 1195: goederen te Rukkelingen (L)
- 1197: 40 bunders bos te Waheins (bij L'Écluse)
- 1196-1198: allodium te Sterksel
- 1198: patronaatsrecht van Koersel (L)
- 1199: patronaatsrecht van Testelt en Messelbroek

¹¹⁵⁾ Beknopt weergegeven naar A. Wauters: *Table chronologique des chartes et diplomes imprimées concernant de la Belgique*. 10 dln. Brussel 1866/85; A. D'Hoop: *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant III*. Brussel 1922; Koyen (noot 1); Camps (noot 20); T. Klaversma: *De geslachten van Altena en Horne tot ca. 1300*, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg* 114 (1978), 7-61; Janssens 1988 (noot 1).

- 1200: goederen te Ham en Koersel (L), allodium te Opitter (L)
hoeve te Hooge-Mierde, allodium te Varendonk, Oost-
ham (L)
- 1203: patronaatsrecht van Neer (L)
- 1204: patronaatsrecht Koersel (L)
het halve patronaatsrecht met tienden te Jauche
- 1212: patronaatsrecht van Hooge Mierde met tienden en hoeve
- 1213: de bezittingen van Arnold van Rukkelingen (L)
- 1214: Zoutleeuw
- 1218: patronaatsrecht van Rukkelingen met tienden
patronaatsrecht van Blerik en Berkel-Horst (bij Venlo)
tienden van Pelt (L)
- 1219: patronaatsrecht van Neerglabbeek en Opglabbeek (L)
- 1224: beneficies van de kerk van Nunhem (L)
- 1227: patronaatsrecht van Roosteren
Lummen (L)
- 1230: het halve patronaatsrecht van Brustem en Kozen (L)
patronaatsrecht van Halen, Roggel, Buggenum en Nun-
hem en Helden (L)
- 1232: patronaatsrecht van Wezemaal
patronaatsrecht van Venlo
- 1234: Leuven
- 1235: Hubrechtsvorst
tienden van Brustem (L)
- 1236-1240: patronaatsrecht van Rukkelingen (L)
- 1238: tienden van Kozen (L)
- 1244: patronaatsrecht van Rummen (L)
- 1251: weidegebied Holtinge te Buggenum (L)
- 1252: patronaatsrecht van Eindhout
- 1258: Aarschot
- 1260: Sint-Truiden (L)
- 1261: patronaatsrecht van Weelde
- 1265: Ondersdonk
Tienen
- 1266: leen Scheps te Balen, met de schepenbank en het patronaats-
recht
- 1268: patronaatsrecht van Balen
- 1279: patronaatsrecht van Opitter
- 1280: patronaatsrecht van Rotselaar

- 1281: patronaatsrecht van Oostham (L)
1282: patronaat van Zelem (L)
1283: Herentals
1286: collatierecht van Balen
[1288: patronaatsrecht van Helden, Nunhem, Buggenum, Halen en Roggel overgedragen aan Keizerbos (L)]
1293: Hulshout
1294: Neerheers (L)
1295: schepenbank van Tessenderlo (L)
Diest
1296: allodium te Veerle (in ruil voor goederen bij Tienen)
prebende van het Odulfuskapittel te Loon (voor de abt)
1297: collatierecht te Rukkelingen (L)
1304: patronaatsrecht van Zolder (L)
patronaatsrecht van Zutendaal (L)
1305: rechten te Veerle
1308: heide aan de weg van Diest naar Herentals
1310: goederen te Varendonk
1317: presentatierecht van Neerheers (L)
1318: Grimde
1320: tienden en patronaatsrecht van Vorst
patronaatsrecht van Zittert-Lummen (L)
1323: patronaatsrecht van Veerle
patronaatsrecht van Oostmalle (L)
1336: restitutie molen van Tessenderlo (L)
1337: patronaatsrecht van Hechtel (L)
1359: tienden, patronaatsrecht en allodium van Kwamol (bij Oostham)
1377: hoeve Tuldel onder Hilvarenbeek
1382: leen- en cijnshof te Tessenderlo
1388: Goetsenhoven
1390: Tielt
1395: Sint-Joris-Winge (bij Glabbeek)
Hakendover
1396: Meerhout
1398: jachtrecht te Deurne (bij Diest)

BIJLAGE 2: Kaart van het bezittingencomplex van Averbode in de achttiende eeuw¹¹⁶⁾

¹¹⁶⁾ Bron: P.F. Lefèvre: Les archives de l'abbaye des Prémontrés d'Averbode à la fin de l'Ancien Régime, in: *Miscellanea Lucienne van Meerbeeck, Archief- en Bibliotheekwezen in België* 42 (1971) 164-183; D'Hoop (noot 114); bijlage 1.

1. Aarschot, Avoort, Betekom, Langdorp
2. Alken, Kozen, Kortenbos, Wijer
3. Antwerpen
4. Arendonk
5. Attenrode, Binkom, Glabbeek, (Nieuw-)Kapellen, Kiezegem, Meensel, Miskom, Rode
6. Averbode
7. Balen, Mol, Olmen
8. Batsheers, Boekhout, Heisselt, Opheers
9. Bevekom, Opvelp, Tourinnes-la-Grosse
10. Bekkevoort, Waanrode, Assent
11. Bergeyk
12. Beringen, Koersel, Beverlo
13. Betlehem?
14. Bettincourt, Corswarem, Vorsen, Pepingen, Rukkelingen-Loon, Rosoux
15. Bilzen: Weert
16. Binderveld, Budingen, Geetbets, Grazen, Rummen
17. Blaardonk (bij Varendonk)
18. Bladel
19. Blerick, Venlo
20. Booischot, Hulshout
21. Borgloon, Berlingen, Boenshoven, Bovelingen, Graat (bij Kuttekoven)
22. Brussel, Zellik
23. Buggenum, Heythuysen, Keizerbos, Nunhem
24. Chaumont (bij Waver)
25. Diest, Kaggevinne, Webbekom
26. Eel (bij Ravels), Weelde
27. Eersel: Heinsheuvel
28. Eksel: Kleine-Brogel
29. Engsbergs, Deurne (bij Diest)
30. Esbeek: Tulder
31. Everberg (tussen Leuven en Brussel)
32. Halen, Linkhout
33. Hapert
34. Hasselt, Herkenrode, Kuringen
35. Hechtel: Pipenspade en De Briel
37. Helchteren
38. Helden
39. Herk, Berbroek, Donk, Kermt, Stevoort, Schulen, Spalbeek
40. 's-Hertogenbosch
41. Herselt, Zoerle-Parwijs, Wolfsdonk
42. Hooge Mierde: Culensrode
43. Horst (= Berkel)
44. Jauche
46. Kaulille
49. L'Écluse, Wahenges, Mélin
50. Leuven
51. Lommel
52. Luik
53. Lummen: Meldert
54. Mechelen
55. Meerhout, Voldermolen
56. Montenaken, Rillaar, Tielt-Winge
57. Neerglabbeek, Opitter, Neeroeteren
58. Neerpelt en Overpelt
59. Neerwinden
60. Nuenen en Wetten
61. Okselaar (bij Zichem)
63. Oosterwijk, Bordenbroek (Begijnendijk) bij Aarschot

64. Oostham, Kwaadmechelen
65. Oostmalle, Vogelzang
66. Orsmaal-Gussenhoven (tussen Tienen en Sint-Truiden)
67. Outgaarden, Goetsenhoven, Zittert-Lummen, Ezemaal
68. Peer
69. Roosteren
70. Sint-Jansberg bij Maaseik
71. Sint-Truiden, Aalst, Bevingen, Boutershoven, Borlo, Brustem, Duras, Gingelom, Guvelingen, Halle-Booiehoven, Halmaal, Muizen, Ordingen, Straten
72. Spreet?
73. Sterksel
74. Tessenderlo
75. Tienen, Grimde, Hakendover, Oplinter
76. Triegel?
77. Veerle, Vorst, Varendonk (Watereinde)
79. Waalre
80. Wellen
81. Westerlo, Zammel
82. Wezemaal, Rotselaar, Wijchmaal, Kortrijk-Dutseel
83. Wintershoven
84. Zichem, Testelt, Messelbroek, De Keet
85. Zolder, Heusden, Viversel, Bolderberg
86. Veldhoven: Zonderwijk, Zitterd, Oerle
87. Zoutleeuw, Bos
88. Zutendaal
89. Vroenhoeven